

**ОСОБЛИВОСТІ СУДОУСТРОЮ І ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА
В ПЕРІОД ГЕТЬМАНЩИНИ (СЕРЕДИНА XVII СТ.)**

Досліджується загальна характеристика судустрою і виділяється особливості судочинства в цивільних справах на території України в період Гетьманщини (середина XVII ст.). Діяльність судів щодо розгляду цивільних справ в цей історичний період характеризується наявністю процесуальних норм, які встановлювали принципи, визначали порядок порушення справи в суді та її розгляд.

Ключові слова: цивільне судочинство, судустрої, процесуальні норми, учасника процесу.

Постановка проблеми: Дослідження особливостей судустрою і судочинства у справах, які за своїм змістом і характером взаємовідносин між учасниками можна віднести до категорії приватних цивільних на певних історичних етапах розвитку державності в Україні та її інститутів дасть можливість охарактеризувати ступінь урегульованості процедури розгляду і вирішення цієї категорії справ у судових установах. Наявність норм права, які визначали судовий порядок вирішення життєвих конфліктів між різними верствами населення, та здійснювали процесуальну регламентацію процесуального становища учасників процесу, окреслюючи сферу доказової діяльності та регулюючи порядок дослідження доказів, наслідки остаточного вирішення справи та оформлення в процесуальних документах результатів діяльності суду і учасників процесу свідчили про рівень досконалості судустрою і судочинства, що в свою чергу в загальному характеризувало саму модель правосуддя, його ознаки та особливості.

В історичному аспекті, важливе місце в процесі розвитку судочинства і судустрою на території сучасної України, посідає період середини XVII століття, який характеризується як період національно-визвольної боротьби українського народу за свободу та незалежність. В цей період продовжують існувати та діяти судова система і здійснюватись судочинство. На їх особливості здійснює вплив існуючий в цей період державний лад, класовий поділ суспільства, ступінь розвитку публічних та приватних відносин. Відносини між суспільством і конкретною особою, між державою та індивідом визначалися процесуальними нормами, які торкалися такої важливої сфери життя суспільства як існування та діяльність судових органів.

Отже, дослідження та характеристика судустрою і судочинства в цивільних справах в період Гетьманщини, на певній частині сучасної України, дозволить виділити їх особливості в

правовій регламентації та процедурному порядку судового їх розгляду та вирішення.

Ступінь наукової розробки проблеми. Питання, які пов'язані з дослідженням історичних закономірностей розвитку законодавства, що регулювало судустрої і судочинство з певних категорій справ (кримінальних, цивільних) переважно були об'єктом наукової уваги представників історико-правових наук: М.Ф. Володимирського-Буданова, А.О. Губика, Л.М. Гумилева, С.Е. Десницького, В.Д. Гончаренка, П.П. Захарченка, В.Іванова, О.П.Івановської, А.И. Рогожина, О.В. Сурилова, В.С. Кульчицького, М.І. Настюка, С.В. Пахмана, І.Я. Терлюк, Б.І.Тишика, В.Я. Тація, П.Музиченка, А.И. Пашука, О.О.Шевченка, А.С. Чайковського, М.Чубатого, О.Г. Яковського та інших. У своїх наукових дослідженнях зазначеними авторами досліджувались більш загальні характерні особливості процесуальних норм, наводились окремі положення діючого на той час законодавства, в загальній формі коментувався сам судовий процес, його припинення.

Деякі питання історичного розвитку процесуальних норм досліджувалися і представниками цивільного процесуального права: І. Жеруолісом, М.К. Треушніковим, О.Ф. Клейманом, М.Х. Хутиз, Н.А. Чечіною, С.О. Халатовим та іншими.

Метою статті є науковий аналіз історії виникнення та розвитку цивільних процесуальних норм, які регулювали порядок судового провадження для розв'язання життєвих конфліктів на ранніх етапах становлення української державності.

Виклад основного матеріалу. Середина XVII століття в історії України характеризується національно-визвольною війною, яка тривала з 1648 по 1654 роки, і яка завершилася створенням Української держави. За твердженнями юристів-істориків, у тогочасних документах її називають Військо Запорізьке, Русь, Руська земля, Стара Русь. В адміністративному відношенні вся ця територія поділялася на полки та сотні [1, с.113],

тобто встановлювалась Козацька республіка, в якій зберігалися монархічні засади.

Вона мала всі відповідні ознаки, і у тому числі судову систему і судоустрій, які існували протягом багатьох десятиліть після входження Гетьманщини до складу Росії у 1654 р. [2, с.61] За даними П.П. Захарченка, з підписанням Зборівської угоди 1649 р. і поширенням повноважень української влади на територію Київщини, Брацлавщини й Чернігівщини діючі суди було ліквідовано, а замість них запроваджено систему козацького судочинства [3, с.150]. В період національно – визвольної війни судова система складалася з таких судів: Генеральний військовий суд (по першій інстанції розглядав справи козацької знаті, земельні спори); полковий суд (розглядав в основному кримінальні справи); сотенний суд (розглядав будь-які цивільні та кримінальні справи), сільський суд отаманів (розглядав дрібні цивільні справи). Генеральний суд був апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів [4, с.133]. Як видно із судової системи, вона практично відповідала адміністративно-територіальному поділу Гетьманської держави. Хоча у роки Визвольної війни була спроба відокремити судові органи від адміністративних, але повністю такий поділ здійснити не вдалося. Як зазначає П.П. Музиченко, органи адміністративно-територіального управління продовжували виконувати судові функції [4, с.133]. Отже, на території Гетьманської держави діяли переважно козацькі суди. Окрім зазначених судів, також діяли міські суди (магістратські та ратушні, які діяли у містах і розглядали будь-які справи населення міста).

Після підписання Березневих статей у 1654 році створювалися сільські (войтові) суди, які розглядали дрібні цивільні справи селян, доменіальні, які розглядали дрібні цивільні справи залежних від землевласників селян, церковні суди, які розглядали шлюбно-сімейні справи, а також справи внутрішнього життя церкви, монастиря. Судова система мала досить значну кількість судових установ, що в свою чергу не могло позитивно відобразитися на якості судового процесу в цивільних справах. Не було відокремлено судові органи від адміністративних. Як позитивне можна відзначити те, що судова система відходила від станового принципу і почала будуватися на демократичних засадах: гласності та відкритості, рівності, усності. Відповідно до звичаїв, які складали основу життєдіяльності війська козацького, процес провадився на народній мові.

Суддями у Гетьманщини виступали козацькі старшини та міщани, що досягли 21 – річно-

го віку, але не старші 70 років, котрі мали певний майновий ценз. Не могли бути суддями жінки, особи, які прокляті церквою, нехрещені, а з національних меншин – євреї та цигани [3, с.153]. Така ситуація була зумовлена тим, що в цей період в суспільстві зростає роль військової козацької знаті, а тому саме вона стала організатором національної держави та її центральних і місцевих органів, і як наслідок і судових органів.

Процес становлення національної держави на визволеній території України стимулював розвиток національної системи права. Стосовно норм права, які регулювали судоустрій і процесуальний порядок розгляду цивільних справ у судах, то як і у попередній період, основним джерелом залишилося звичаєве право. Звичаєве право регулювало публічно-правові та приватно-правові відносини, визначало судову систему і порядок провадження у справах в судах. Козацьке звичаєве право, яке сформувалося у Запорізькій Січі, поступово трансформувалося у конкретні поняття, котрі й стали основою для формування козацького права. За своїм змістом, як стверджує О.П. Івановська, для такого права було характерним усна форма вираження (у більшості випадків), суворість, консерватизм [5, с.31]. Але надалі звичаєве право набувало письмової форми.

Судова практика застосовувала звичаєве право при вирішенні цивільних справ, а тому в цей період набули поширення судові прецеденти, засновані на звичаях. Так, наприклад за звичаєм у якості доказу розглядався „заклад” („видавка”) сутність якого полягала у тому, що в разі виникнення спору (конфлікту) між сторонами, одна із сторін, аби довести свою правоту, пропонувала у якості застави певну суму грошей або зобов'язувалася нанести шкоду своєму здоров'ю в разі, якщо програє справу. На підтвердження таких обіцянок запрошувалися інші особи (свідки) [6, с.31-34].

В судах застосовувався особливий вид звичаєвого права – церковне право, яке регулювало шлюбно – сімейні відносини, відносини церковнослужителів і яке не дістало затвердження в офіційних збірниках [7, с.218].

Окремі процесуальні норми містилися у нормативно – правових актах гетьманської влади: універсалах, ордерах, інструкціях, декретах, грамотах, якими регулювалися питання про призначення конкретної особи на посаду судді, про порядок провадження в судах.

Важливим джерелом виступали збірники магдебурзького права („Саксонське зеркало”, „Порядок прав цивільних магдебурзьких”, «Право цивільне Хелмінське») у яких містилися нор-

ми процесуального права. Ці джерела перекладалися на українську мову і проіснували на Україні до кінця XVIII ст.

У судовій практиці при вирішенні конфліктів суд застосовував акти Генеральної військової канцелярії. До повного поширення на територію України законодавства Російської імперії, у якості основного джерела в судовій практиці залишався Литовський статут 1588 р., особливо його IV розділ: „Суд і суди”.

Певний вплив на судову практику здійснювали міжнародні договори Гетьманської держави з іншими країнами (з Росією, Молдовою, Швецією тощо).

В цілому, велика кількість джерел права періоду формування української державності ускладнювали застосування права, оскільки існували певні відмінності між ними в регулюванні одних і тих же самих спірних відносин.

Мав процесуальні особливості процес провадження в цивільних справах. Так, судовий процес розпочинався в суді за письмовим або усним зверненням до суду. Термін „позов” до таких звернень не вживався. Не було чіткої вимоги щодо змісту такого звернення. Але у такому зверненні потрібно було вказати: про що спір; хто протилежна сторона (відповідач); докази які можуть підтвердити вимогу. Сторонами могли виступати: чоловіки з 18 – ти років та жінки з 14 – річного віку. Сторонами не могли виступати невільники, особи позбавлені честі, піддані церковній анафемі. Від імені одружених жінок у суді виступали їхні чоловіки, неодружених – батьки. Лише вдови могли представляти в суді свої інтереси та інтереси власних дітей [3, с.153].

У цей період існувало представництво, яке регулювалося Литовським статутом 1588 р.. Такі функції могли здійснювати батьки, родичі, адвокати.

Процес в суді проходив на засадах змагальності. Кожна сторона у словесній формі намагалася довести перед судом свою правоту. Такі доводи кожної сторони повинні були підтверджуватися доказами, у якості яких допускалися: власне зізнання сторони; письмові документи; речові докази; показання свідка; присяга. Стосовно свідків, то існували вимоги до цих осіб. Так у цивільних справах у якості свідка допитувалася особа яка досягла 14 років. Не могли бути свідками особи старше 70 років. Жінки й не християни допускалися до свідчення лише тоді, коли не було інших очевидців.

8 січня 1654 р. у Переяславі на військовій раді було вирішено перейти під високу руку царя Олексія Михайловича [7, с.223-224]. Після входу частини України у 1654 р. до складу Мо-

сковської держави національна державність українського народу проіснувала до початку 80-х років XVIII ст. В той же час царизм здійснював цілеспрямований наступ „на права і вольності” українського народу. У 70-80-ті роки XVIII ст. в Україні остаточно було ліквідовано гетьманство, зруйновано Запорізьку Січ, закріпачено селянство, створено Малоросійську колегію [2, с.63-64]. У царевій грамоті від 27 березня 1654 року за Україною визнавалося право мати власні суди та судитися „по своїм прежнім правам” [8, с.163]. У другій половині XVII ст. в Україні зберігається існуюча судова система, процесуальний порядок розгляду цивільних справ в судах. У 1667 році на території України також діють церковні суди, які були санкціоновані Собором 1667 року [9, с.254].

З кінця XVII ст. у процес судочинства на українських землях починають впроваджуватися російські правові норми у вигляді царських грамот та „іменних” указів. Дедалі ширше набуває поширення „писане право”. Хоча ще в цей період українське звичаєве право продовжує відігравати регулююче значення щодо організації та діяльності судових органів, але воно починає оформлятися у нормативних актах і набувати характеру обов’язковості для судової практики. На цей процес, нормативного оформлення звичаєвого права, здійснювала значний вплив судова практика у вигляді прецеденту з конкретних цивільних справ. З часом звичаєве право почало існувати у двох формах: писане і неписане.

У другій половині XVII ст. важливу роль у регулюванні питань судочинства в цивільних справах відігравали акти центральної гетьманської і місцевої влади: універсали, декрети, грамоти, листи тощо. Переважно вони були правовою основою для вирішення спору в суді.

Для судового процесу в цивільних справах у якості основного джерела, залишається Литовський статут 1588 р., який застосовувався судами Правобережної та Лівобережної частин України.

У судочинстві часто використовували Магдебурзьке право, нормами якого, поряд з іншими джерелами керувалися не тільки магістратські суди, а й полкові [7, с.258].

У системі джерел процесуального права, важливе місце посідали так звані збірники („книги”) судових декретів у цивільних справах. Це збірники судових прецедентів, які формувалися різними судовими інстанціями і надалі набували юридичної обов’язковості при вирішенні типових цивільних справ.

Сам процес в суді був змагальний. Як і раніше не проводилося різниці між цивільним і

кримінальним процесом. Тому при розгляді цивільних справ застосовувалися елементи інквізиційного процесу.

Справа в суді порушувалася клопотанням (заявою), яка оформлялася в усній або письмовій формі. На сторін покладался обов'язок збирати докази і подати їх до суду. Для процесу було характерним його усність, відкритість та гласність, національна (українська) мова судочинства (в окремих місцевостях допускалася російська, польська мови).

Процес завершувався проголошенням судового „декрету”, на який сторони могли подати апеляційну скаргу до вищестоящего суду.

Однією з особливостей судового процесу була так звана примирча процедура. Як стверджують І.П. Сафронова, Л.О. Зайцев особи, які мали одна до одної претензії, між якими був спір або суперечка, з метою примирення могли звернутися до суду з так званою „угодою”, „добровільним прощенням”. Суд без порушення справи приймав документи про примирення, вписував його в актову книгу, встановлював „заруку” (штраф за порушення миру) і, зрозуміло, одержував плату за працю. Така процедура дозволяла уникати тривалих, виснажливих судових процесів, які розоряли сторони, між якими був спір, і збагачували адміністрацію й суд [7, с.264-265].

Особливостями другої половини XVII ст. є започаткування освітньої підготовки кадрів для управлінського апарату і судових установ. Як зазначають В.С.Кульчицький, Б.І. Тищик: «Навчальні заклади XVII-XVIII ст., у тому числі й Києво-Могилянська академія, давали ґрунтовні знання загальноосвітнього характеру. Спеціальну ж освіту здобували переважно під час практики». На їх погляд, підготовку кадрів для адміністративно-судових органів, значну роль відігравало канцелярія гетьманських центральних і місцевих установ, особливо Генеральна військова канцелярія, якою керував генеральний писар. Вона готувала крім дипломатів, адміністраторів і юристів [10, с.90].

На початку XVIII ст. територія України була поділена на дві частини: Лівобережну і Правобережну, які відповідно знаходились під впливом Російської імперії і Речі Посполитої.

Висновки. Отже, судоустрій і судочинство на українських землях, в період Гетьманщини, що супроводжувалось національно - визвольною боротьбою українського народу за свободу і не-

залежність характеризувалось наявністю процесуальних норм, які визначали юрисдикцію судів, регулювали процесуальне становище сторін, визначали систему доказів та порядок їх дослідження, встановлювали засади судового процесу. Саме такі норми містилися у чисельних джерелах. Прогресивним кроком у правовому регулюванні судоустрою та питань процесуального характеру є закріплення в правових актах процесуальних норм. Підтвердженням цього є окремі редакції норм, що визначали порядок звернення, коло доказів, порядок розгляду справи. Все це дає підстави стверджувати про становлення саме процесуальних норм, які застосовувалися при вирішенні цивільних справ в судових установах.

Список літератури

1. Іванов В.І. Історія держави і права України. / Іванов В.І. – К.: Атіка, 2003. – 416 с.
2. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті Європейських стандартів. / Маляренко В.Т. Монографія. – К.: Юрінком Інтер. 2005. – 512 с.
3. Захарченко П.П. Історія держави і права України. / Захарченко П.П. Підручник. – К.: Атіка, 2005. – 368с.
4. Музиченко П. П. Історія держави і права України. / Музиченко П. П. Навчальний посібник. – К.: Знання, КОО, 2006. – 437 с.
5. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. / Івановська О.П. Навч. посібник. – К.: ЕксОб, 2002.- 92 с.
6. Мозалевский В. Актовые книги Полтавского городского суда XVII в. / Мозалевский В. – Чернигов, 1912. – 732с
7. Історія держави і права України. Том 1 / [Рогожина А. І., Гончаренко В.Д. та ін.] під ред. В.Я Тація– К.: Видавничий дім, 2003. – 656с.
8. Хрестоматія з історії держави і права України у 2-х томах. Навч. посібник / За ред. В.Д. Гончаренка. Том 1. – К.: Ін Юре, 2000.– 472 с.
9. Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644). К.: Наукова думка, 1991. - 457с.
10. Кульчицький В.С., Історія держави і права України: навчальний посібник. / В.С Кульчицький, Б.І. Тищик. – К.: Атіка, 2006. – 375с.

Стаття надійшла до редколегії 3 березня 2010 року.

Рекомендована до опублікування у «Віснику» науковим редактором П.С. Пацурківським.

O. V. Getmantzev

Features of the judiciary and civil justice in the period of fletman (middle of XVII century)

Summary

The paper investigates the general characteristics of the highlighted features of the judiciary and judicial proceedings in civil cases in the territory of Ukraine Hetman (middle of XVII century).

The courts of civil proceedings in this historical period characterized by procedural rules that establish the principles defined order of proceedings in the court and its consideration.

Key words: civil proceedings, the court system, procedural rules, participant in the process.

A.B. Гетманцев

Особенности судустројства и гражданского судопроизводства в период Гетманщины (середина XVII в.)

Аннотация

Исследуется общая характеристика судустројства и выделяются особенности судустројства в гражданских делах на территории Украины периода Гетманщины (середина XVII в.). Деятельность судов относительно рассмотрения гражданских дел в этот исторический период характеризуется наличием процессуальных норм, которые устанавливали принципы, определяли порядок возбуждения дела в суде и его рассмотрение.

Ключевые слова: гражданское судустројство, судустројство, процессуальные нормы, участники процесса.